

LAKI ILDIKÓ

lakii@jgypk.u-szeged.hu

**A szocialista iparvárosok, újjvárosok történeti vonulata
Történeti sajátosságok az európai iparvárosok és a hazai szocialista iparvárosok
kialakulásában a 20. század második felében**

Communist industrial towns, the history of newly built towns and cities
Distinctive historical development paths of Western-European and Hungarian communist
industrial towns in the second half of the twentieth century

Abstract

In my study I intend to give a brief survey of the development of Western-European and Hungarian communist industrial towns. What makes this topic worthwhile to explore is that currently towns are experiencing a number of core changes in their fabric. Naturally these stem from their history, which in turn affects the current urban development schemes, the landscape of towns, and modifications in spatial arrangements. Another important aspect is that substantial variations are observable between the Western-European and the Hungarian urban development models. On the one hand, development policies reflected the economic and political realities of each country, which is clearly coupled with the east-west divide, further impacting development priorities. As a consequence, despite the current trend toward more uniformity in urban development goals, there are still clear divergences among the countries surveyed. The article provides a detailed analysis of the various models, emphasizing peculiarities and specific features; its aim being the establishment of the viability of spontaneous and micro-managed forms of urban development.

KEYWORDS urban development, industrial towns, eastern and western urban development models, spatial and urban development, communist industrial development

KULCSSZAVAK városfejlődés, iparvárosok, keleti és nyugati településfejlődési modell, terület és településfejlesztés, szocialista iparfejlesztés

A városok fejlődési ciklusainak általánosan elfogadott elméletét először 1981-ben az ún. holland iskola (Klaassen, Paelinck, van den Berg) fogalmazta meg. E szerint a városok növekedése több fejezetre bontható folyamat, melyekben a népességszám váltakozása nem véletlenszerűen, hanem – a fejlett országokra vonatkozóan – univerzális érvényű rendszer szerint folyik. Ezek a szakaszok a város növekedését jelentő *urbanizációtól* kiindulva, az elővárosi gyűrű kialakulását takaró *szuburbanizáción* és a rurális térségek nagyobb ütemű lélekszám növekedését fedő *dezurbanizáción* keresztül az ún. *reurbanizációs* szakaszig terjednek, melynek során a ciklus bezárul és ismét a városközpontok népességének nagyarányú növekedése figyelhető meg.

Enyedi György társadalomföldrajz kutató az általános cikluselméletet két szempontból egészítette ki. Egyrészt a negyedik szakasz alternatív értelmezését adja azáltal, hogy megállapítja, hogy a reurbanizációs szakasznak nevezett fejlődési szakaszban valójában nem növekszik a városi népesség, e helyett a térszerkezet átformálódása történik. (ENYEDI, 2011) Másrészt pedig azáltal, hogy a ciklusok közötti átmenetet kiváltó mechanizmus alapjaként a gazdaságot, annak is hosszútávú ciklusait – az ún. Kondratyev-ciklusokat – nevezi meg.

Az európai iparvárosok kialakulásának rövid áttekintése

A történelem folyamán már a XX. század előtt is számtalan példa létezett az új települések, városok, városrészek alapítására és tervezésére Európában. Nem véletlenszerű, hogy a politikai megfontolás mindig is jelen volt a településekkel kapcsolatos döntésekben, azonban a XX. századi Európa történeti eseményei szükségszerűvé tették az ideológiai meghatározottságot az újonnan alapított városok születésében és létezésében.

Már a harmincas évektől, de főként az ötvenes évek elejétől mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Európában kibontakozó újváros-építési hullámok tulajdonképpen új súlyponti helyeket határoztak meg a kontinensen, illetve az egyes országok településhálózatában. A második világháború utáni kettészakadt Európa mindkét felében létrejöttek új városok, de területi megjelenésük, funkcionális és strukturális tagozódásuk nem volt független földrajzi elhelyezkedésüktől, telephelyüktől. Nyugat-Európában az új városok megjelenése elsődlegesen a nagyvárosok körüli agglomerációs övezethez, másodlagosan a hagyományos, de újjászülető iparvidékekhez volt köthető. Kelet-, Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a szocialista iparfejlesztés meghatározóvá tette az újonnan alapított ipari városok jelenlétét az iparvidékeken, az ipari nyersanyag-lelőhelyeken és a közlekedési csomópontokban. Ugyanakkor a jelentős ipari múlttal bíró nagyvárosok környezetében gazdasági (ipari) és lakófunkcióval mesterségesen

megteremtett települések tervezése inkább az iparfejlesztés céljaként történt, semmint a spontán bekövetkező szuburbanizáció/agglomerálódás következményeként. (UZZOLI, 2013)

A kelet-közép-európai iparosítás az 1950-es évek kezdetével kulcsszerepet töltött be egyes országok életében. Az iparosítás első szakaszát a nehézipar extenzív fejlesztésének időszakának tekintjük. Azt azonban nem szabad elfelejteni, hogy Kelet-Közép-Európa iparosításának megvalósítása nem a szovjet minta átvételét jelentette, ugyanakkor az akkori Szovjetunió helyzetével azonos vonatkozások is mutatkoztak, *a fejlett tőkés országok* hasonlóképpen igyekeztek megfojtani a szocialista országokat, mint egykoron (20-as, 30-as években) a Szovjetuniót (ENYEDI, 1978).

Az iparosítás első szakaszában több tényező együttes hatására volt szükség. Ez a folyamat gyors ütemben zajlott, a kelet-közép-európai országok összes gazdasági erejüket az iparfejlesztésre fordították. Az iparágak közül a nehézipar került túlsúlyba, különösen az energetikai és kohászati ipar (Csehszlovákia, Magyarország), ugyanakkor megjelentek a klasszikus vegyipari iparágak is. A nehézipari jellegű iparfejlesztés nagy beruházásokat igényelt, megakadályozta más iparágak fejlődését, jelentős munkaerő igénybevétellel járt, itt elsősorban a mezőgazdaságot elhagyó, szakképzetlen munkavállalókból tevődtek össze. A telephely kiválasztásban pedig hagyományosan nagy szerepe volt a szállítási szempontoknak. Ez a nyersanyaghiányos kelet-közép-európai országok esetében a szállítási útvonalakhoz településben jutott kifejezésre – pl. a román és magyar kohászati bázisok települése a Duna mellé (ENYEDI, 1978). Az ipartelepítésben a politika túlsúlya eredményezte azt is, hogy az elmaradott agrárterületek iparosítása és a munkásosztály számának erőteljes növelése megtörtént.

Változott a foglalkoztatási struktúra, a mezőgazdasági tevékenységeket egyre inkább az iparban való foglalkoztatás váltotta fel. Felgyorsult a falusi népesség városokba való tömörülése, így a városi lakosság aránya a földön fél évszázad alatt megduplázódott. (Az 1920. évi 19,4%-ról 1970-re 38,4%-ra emelkedett, Nyugat-Európában pedig már a népesség 70%-a élt ekkor városokban (PERÉNYI, 1978).

A szocialista városfejlődés főbb jellemzői között tarthatjuk számon az erős állami beavatkozást a terület- és településfejlődésben egyaránt, az egyik oldalról az erőltetett ütemű fejlesztéseket, a másik oldalról a korlátozott városiasodási folyamatokat, a lassú városnövekedést. Létrehozásuk célja a kevésbé urbanizált térségek ipari fejlesztése volt, ennek érdekében kiemelt szerephez jutottak az állami elosztási politikában. A gazdaságpolitika biztosította számukra a városi jogállást, az azzal járó előnyöket, így a kivételezettség jogán (pl. különféle gazdasági tervekkel, fejlesztési programokkal) „jutottak” lehetőségekhez és forrásokhoz. A legtöbbször egyetlen üzemre vagy gazdasági ágazatra épített közepes méretű városok képviselték a szocialista

országok felzárkózási törekvéseit és területfejlesztési eszköztárát (GERMUSKA, 2002,2004). A szocialista urbanizáció és az erőltetett ütemű városodás sajátos településformájaként jöttek létre és léteztek. (UZZOLI, 2013)

Természetesen a városfejlődés jellege, eredményessége a gazdasági lehetőségek, adottságok és a társadalmi-politikai célkitűzések országonként eltérőnek mutatkoztak. Az I. világháború után a Szovjetunió létrejötté, majd a II. világháború következtében kialakuló új szocialista világrendszer, annak szociális vívmányai és a munkásosztály politikai érettsége nagyobb figyelmet követelt az uralkodó kormányok részéről a lakáspolitikára, a városok közművesítése és a helyi forgalom szervezésének kérdésében.

A városépítés elsődleges célja valójában a II. világháború okozta nagy rombolások felszámolása volt. Európa egyes országai – úgymint a Német Szövetségi Köztársaság vagy Franciaország – jelentős károkat szenvedtek. Ugyanakkor az újjáépítés erős hatással volt a városépítés elméletére és gyakorlatára. A háborús károk mellett további hangsúlyt kapott a lakásépítés szükségessége, illetve az infrastrukturális beruházások elindítása.

Megindult az új városok építése, többnyire a nagyvárosok kisegítő lakó- vagy szatellitvárosai alakjában. A fejlődő iparvidékeken e városok mellett megszülettek az új iparvárosok is életterükkel, a régebbi iparvidékek pedig megtartották elhanyagolt, felújításra váró környezetüket. Ebben a helyzetben egyre súlyosabb problémát jelentett az ipar és népesség tömörülése, a települések agglomerálódása. Ezzel együtt a közlekedés fejlődése is leginkább hátráltató tényező volt, hiszen új úthálózatok, közlekedési csomópontok jöttek létre, mellyel a települések közötti kapcsolatok átalakultak. Általános törvényszerűségként megállapítható, hogy az urbanizáció üteme annál viharosabb volt, minél alacsonyabb fejlettségi színtről indult egy ország. A kelet-európai városok közül az újjáépítés és a gyors felemelkedés tekintetében a lengyelországi Varsót és Gdynia-Gdanskot, a kelet-németországi Berlint, Drezdát és Rostokot, a nyugat-európai országok városai között pedig az angliai Birmingham, Coventry vagy a volt Német Köztársaság területén fekvő Köln, Hamburg, Frankfurt városai említhetők. A városok újjáépítése, illetve az új városok, városrészek létrehozására irányuló elvek meghatározása tehát több oldalról közelíthető meg. Egyrészt a város területén szétszórta ipari üzemek koncentrációjának és együttműködésének erősítése, másrészt az elavult lakóterületek korszerűsítése vagy elbontása és helyébe korszerű, komplex lakóterületi egységek létesítése, harmadrészt az új városrészek ipar és a szolgáltatás jegyében történő létrehozása oldaláról. (UZZOLI, 2013)

Az újjáépítés mellett jelentős szerepe volt az ún. szocialista új városok” megjelenésének. A közhiedelemmel ellentétben a „szocialista új városok” Kelet- Közép-Európa 1945 utáni

urbanizációjában csak korlátozott, bár nem lebecsülhető szerepet játszottak. (HAMILTON, 1979). Igazából nagyon kevés valódi (előzmény nélküli) új város épült a szocializmus idején. Többségben voltak a már meglévő települések (többnyire falvak) gyors ütemű fejlesztésével, összevonásával létrehozott szocialista városok, például Tatabánya, Kazinbarcika, Tychy, Nova Dubcina. Bár a róluk kialakult kép szerint e városok létüket minden esetben valamilyen ipari (döntően nehézipari) funkciónak köszönhették, nem kis számban voltak körükben a nagyvárosok tehermentesítésére, azok peremén létrehozott, tisztán lakófunkcióval rendelkező új városok sem (például Petržalka Pozsony mellett, Halle-Neustadt, Rostock-Lütten-Klein vagy Új-Belgrád). (KOVÁCS, 2008) A szocializmus teremtette helyzet a városépítés problémáira nyújtott tágabb perspektívát. A városépítés valójában csak ekkor vált tudatos, átfogó koncepciójú és tárgyilagos vizsgálati eredményekre támaszkodó tevékenységgé. Míg a felszabadulásig alkalmi igények szabta feladatok többé-kevésbé intuitív megoldásai részletekből építették fel a nagy egységeket, addig ebben az időszakban az egész országnak regionális vizsgálatokkal kiértékelt és koordináltan megállapított szükségletei határozták meg a beruházások hely, idő és ráfordítási összeg szerinti megvalósításának tervszerű rendjét. Ezért vált szükségessé a gazdasági, szociális, technikai, földrajzi összefüggések legalaposabb felmérése és tudományos egybevetése. Lényegében tehát ezek jelölték ki a település, illetve a várostervezés kereteit (RADOS, 1975).

A funkcionalitás és az ideológiai racionalitás az új városokban az építészeti és várostervezési elvekben is megjelent. A közösségi feladatokat ellátó városközpont, a termelőüzemek (ipari létesítmények) telephelye, és a panel lakótelepekből álló lakóövezet különálló térbeli egységeket alkottak (ALEKSANDROWICZ, 1999). Tervezésükben felhasználták a nyugat-európai városépítészet és városrendezés főbb elemeiből megteremtett szovjet építészeti ideológiát: a lakónegyedek ugyan elkülönültek az ipari komplexumoktól, viszont nagyon sokszor elmaradt a funkcionális övezeteket elválasztó zöldfelületek megteremtése, fejlesztése. Az új városok infrastruktúrája és intézményrendszere, valamint terciér szektora lassan, általában az alapítás után kb. tíz évvel érte el azt a fejlettségi szintet, ami valóban városi jelleget kölcsönzött a településeknek. (UZZOLI, 2013)

A szocialista urbanizáció meglétét ugyanakkor feszegeti az a kérdés, hogy vajon volt-e a szocialista országok városainak valamilyen sajátos, csak rájuk jellemző vonása, s ha igen, akkor ez mivel jellemezhető. Sokan úgy vélekednek, hogy a szocializmus kitermelte a saját városait, amelyek az ipari létesítmények, valamint a lakótelepek együtteseként értelmezhetőek csupán, s mentesek az urbanizáció minden jellemzőjétől, Enyedi, (1988) viszont úgy gondolja, nem történt ezekben a városokban gyökeres változás a szocializmus ideje alatt sem. A városok életterekké alakultak, egyszerre funkcionáltak munkahelyként, lakóterként és a társadalmi státusnak

megfelelő szabadidő eltöltésére szolgáló egységként. Az egyoldalú fejlettség következtében ötvenes évek városalapítási első hullámát a hatvanas években már térbeli társadalmi-gazdasági problémák megjelenése követte. Ezek egyik forrása éppen az urbanizációs hiányjelenségekből (lakás-, infrastruktúra-, szolgáltatás- és áruhiány) fakadt. Szintén egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy túl sok a nehézipari munkahely, a munkaerőpiac egyoldalúvá vált. A hatvanas évektől érzékelhető, a hetvenes évektől viszont valóság volt az ipari területek funkcióvesztése, az iparvidékek lassú hanyatlása, az ipari munkanélküliség megjelenése (SYKORA, 2009). Ez utóbbi kezelésének egyik lehetősége éppen a városi szolgáltatásokhoz (közoktatás, kereskedelem, adminisztráció stb.) kötődő munkahelyteremtés lehetett volna, de erre sok helyen mégsem, vagy csak nagyon hosszú idő alatt került sor, mivel a beruházási politika nem rendelkezett az ehhez szükséges forrásokkal. A hatvanas évektől az iparban – elsősorban a vegyiparban – végbement egy relatív modernizáció, ami az új városok egyoldalú ipari tevékenységeire is kedvezőleg hatott.

Kelet-közép- és Délkelet-Európa településhierarchiában a szocializmus időszaka alatt egyszerre voltak jelen a tervezett ipari funkciójú szocialista új városok (pl. kelet-német Stalinstadt – 1961-től Eisenhüttenstadt, lengyel Nowa Huta, bolgár Dimitrovgrad és Kremikovci), valamint az ipari nagy- és középvárosok vonzáskörzetében ipari és/vagy lakófunkciót is ellátó új városok (pl. lengyel Nowe Tychy, szlovák Nova Dubnica), illetve az egykori ipari kisvárosok kibővítésével létrehozott nehézipari központok (pl. cseh Kunčice és Vitkovice). Hangsúlyozni kell, nehéz szétválasztani az egyértelmű zöldmezős beruházásokat a városfejlesztésektől, így több átmeneti eset is értelmezhető a térségben (BARTA, 2010).

A második világháború után Közép- és Kelet-Európához hasonlóan Délkelet-Európában szintén felgyorsult az urbanizáció, amely csúcspontját az ötvenes évek végére érte el. A szocialista iparosítás, az új üzemek létesítése, és a kapcsolódó beruházások felgyorsították a migrációt. A népességnövekedést, a települések jellegének megváltozását a közigazgatási besorolások változása követte. Szerbiában tizenöt (Jesenice, Krani, Titovo Velenje, Borovo, Zenica, Valjevo, Majdanpek, Titovo Uzice, Priboj, Bor, Vranje, Niksic, Titov Vales, Stip, Kocani), Albániában négy (Elbasan, Qytety Stalin, Ballsh, Memaliaj) szocialista várost hoztak létre. Többségük bányaváros és a kohászatra épült iparváros volt. Fontos kiemelni, hogy ezek nem újonnan alapított városok voltak, hanem akár már a középkor óta létező kistelepülések, amelyeket az iparosítással több tízezer főre duzzasztottak, ipari központtá téve őket (Faragó L. – Rác Sz. 2010 – idézi UZZOLI, 2013).

A Kelet-Európában lezajló rendszerváltozás átmeneti társadalmi-gazdasági és politikai folyamatai váratlanul érték a legtöbbször hagyomány nélküli új városokat. A szocialista típusú

társadalmi-gazdasági rendszer összeomlásával egyértelmű vált, hogy kevésbé nyitottak az innovációra és alkalmasak arra, hogy rugalmasan, hatékonyan, sikeresen reagáljanak a globális kihívásokra, a gyorsan kiéleződő nemzetközi versenyre. Már a nyolcvanas évektől egyre inkább érzékelhetővé vált, hogy a tervezett szocialista iparvárosok fokozódó szociális, társadalmi-gazdasági és környezeti problémákkal néztek szembe. A kilencvenes évek elejétől a globalizációs kihívásoknak való megfelelés új típusú egyenlőtlenségek megjelenésével járt együtt, bár ezekre már voltak utaló nyomok a hetvenes-nyolcvanas évektől. A magas munkanélküliség, a felesleges és szétaprózott nehézipari termelőkapacitások, az elavult technológia, a hiányos infrastruktúra, a korábbi rendkívüli mértékű környezetszennyezés mind a mai napig jellemző térbeli társadalmi problémaként jelentkezik a poszt szocialista új városok létében. A társadalmi-gazdasági problémák részben oka, részben következménye számos demográfiai folyamat, jelenség. A gazdasági és politikai rendszerváltozás után több városban is drámai méreteket öltött az idősödés, az elvándorlás, a népességsökkenés, amelyek közép- és hosszú távon is hatással voltak a városok fejlődési lehetőségeire.(UZZOLI, 2013)

A magyarországi iparvárosok rövid története az 1950-es évektől a rendszerváltásig

A szocialista város a 20. századi urbanisztikai utolsó utópiáinak egyike volt: eredetileg komplex programként az épített tér, az ideális (munkás)város kialakítását és ezzel egyidejűleg egy új társadalom létrehozását célozta. A sztálinista időszakban a szocialista város ideája dogmatikus tervezési előírások rendszerévé merevedett. A szocialista rendszer belső koherenciájának gyengülésével ez a tervezési kánon is felbomlott. Az 1970-80-as évekre a szocialista város mint idea teljesen kiüresedett, s csak várostervezési szabványmegoldások laza halmazaként vegetált tovább. (GERMUSKA, 2004)

A szocialista iparvárosok létrejöttében alapvető szerepet játszottak második világháború utáni gazdasági-társadalmi, és politikai folyamatok játszottak. Ez egyfelől függési viszonyt, másfelől új gazdasági, társadalmi és politikai életteret alakított ki, amely alapjaiban megváltoztatta Magyarország egyes szegmenseit.

A városok elfogadott hazai kategorizálását elsőként Markos György fogalmazta meg a Magyarország gazdasági földrajza című könyvében. Hangsúlyozta, hogy egy-egy város jellegének meghatározásánál nemcsak az új, hanem a múltból örökölt funkciókat is figyelembe kell venni. A népesség számát, a történelmi fejlődés sajátosságait, a formai elemeket és a növekedés korábbi ütemét is mérlegelve, de a hangsúlyt a meglévő funkciókra helyezve négy fő

típusba sorolta városainkat: igazgatási központok, forgalmi gócpontok, ipari városok és mezővárosok.(GERMUSKA, 2004)

A Markos féle elképzelésben önálló alcsoportként jelenik meg az „új szocialista iparvárosok” csoportja – Ajka, Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Oroszlány, Várpalota), amelyek a szerző szerint a „népi demokrácia tervgazdaságának” terméke. Barta Györgyi úgy gondolja (BARTA, 2010) a szocializmus idején felépített új városokat nem illeti meg a szocialista jelző, mert bár – mint új városok – lényeges társadalmi-gazdasági- építészeti-formai különbségeket mutattak a többi városhoz képest, semmiféle sajátos szocialista tartalommal nem ruházhatók fel.

Weclawowitz - A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-közép Európában című 1992-ben írt tanulmányában úgy fogalmaz, hogy nincs általánosan elfogadott definíció a „szocialista város” fogalmára vonatkozóan. Véleménye szerint Kelet-Európa egyetlen országában sem épült ki a szocializmus a maga klasszikus értelmében. A „szocialista városra” megfogalmazott valamennyi definíció két alapvető hozzáállás és prekonceptió köré csoportosítható. Az első a terveket veszi figyelembe, és olyan elveket tartalmaz, amelyek szerint egy szocialista várost meg kell szervezni, létre kell hozni. A második megközelítés a háború utáni városfejlődés speciális tulajdonságait kutató analitikus elemzések széles választékára épül. (WECLAWOWITZ, 1992)

A két definíció közös vonása, hogy a szocialista város fogalma erőteljesen összekapcsolódik az iparváros fogalmával. A régi, különösen a nagyméretű városok nem voltak könnyen átformálhatóak és adaptálhatóak az új ideológiai rendszer szerint, addig az új iparvárosok a jövő szocialista várostípusaként szolgáltak. (WECLAWOWITZ, 1992)

Merlin a New towns and European Spatial Development című tanulmányában három típusát különbözteti meg az új városoknak. Az ő elképzelése szerint vannak az újonnan alapított fővárosok úgymint Canberra, Brazília város, Iszlámábád, az új ipari városok, amelyeknek döntő többsége a volt Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban (Lengyelország, Magyarország stb.) található és néhány ún. vállalati alapítású város Észak-Kanadában és Franciaországban. A városok létrejötték az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése indukálta, legtöbbször egyetlen nagyüzemből vagy ipari komplexumból nőttek ki. Valamint megkülönbözteti a városfejlesztési politikák keretében tervezett új városokat, amelyeket leggyakrabban a túlnépesedett nagyvárosok tehermentesítése és a városszerkezet átalakítására jöttek létre. Beluszky Pál a település típusaként értelmezi az ipari várost. Szintén három alcsoportot különböztet meg munkájában Így megkülönböztethető a „szocialista (ipar) városok” köre – közéjük sorolva Dunaújvárost, Ajkát, Kazincbarcikát, Komlót, Tiszaújvárost, Várpalotát, Oroszlányt és Martfüt, az ún. ipari városok - Ózd, Paks, Nyergesújfalu, Simontornya és Téglás, valamint a lakófunkciójú ipari városok csoportja”: Bonyhád, Mór, Dorog, **Százhalombatta**,

Bátonytereny, Tolna, Sajószentpéter és Lőrinci. (BELUSZKY, 1999) Barta Györgyi „A szocialista városfogalom kétféle értelmezése” című tanulmányában a szocialista város, mint komplex társadalmi-gazdasági képződmény jelenik meg, mely – a szerző szerint – megoldhatatlan dilemmát okoz a különböző szakmák képviselőinek. A *gazdasági oldalt* tekintve alapvető mutató, hogy a szocialista országok állami iparfejlesztésének meghatározó szereplője volt a nagyvállalat, ezáltal megkülönböztetett szereppel is bírt az adott településen, térségen belül. A város egyetlen nagyvállalata, valamint annak vezetése a hatalom ’letéteményesévé’ vált mind a városban, mind pedig a városvezetésben. A sajátos gazdasági szerkezet és városi adottságok, de leginkább az általános szocialista társadalmi keretek határozták meg a szocialista városok *társadalmának* sajátos struktúráját is. A szocialista városok társadalmában a különbségek nem jelentek meg, szegregációs jelenség nem alakult ki, a helyi társadalomban dominánsan a műszaki végzettségű (középszintű és szakmunkás) emberek jelentek meg, a humán értelmiség pedig szinte nem volt megtalálható az iparvárosok többségében.

S végül az iparvárosi meghatározások körét zárja a gazdasági jellegű iparvárosi fogalom, melynek értelmében ipari településeknek tekinthetők azok az iparvárosok, ahol a lakosság nagy részének az oda települt gyári munkahelyek adják a megélhetést. (TÉRPORT FOGALOMTÁR, 2011)

Magyarországon a nyugat-európai országokhoz képest megkésve bontakozott ki az iparosodásnak, a gyáripar kialakulásának a folyamata: ez lényegében csak a 19. század első felében vette kezdetét. A múlt század harmincas – negyvenes éveitől kezdődően – a hazánkban megvalósított ipartelepítések során – meghatározó volt a politikai tényezők szerepe: az iparosítás az ország politikai és gazdasági függetlenségének kivívásáért folytatott küzdelem egyik eszköze volt. (KŐSZEGFALVY, 1978) A felszabadulás előtti ipari fejlődést vizsgálva, átfogó értékelésként megállapítható: az ipar kialakult bázisai ellenére hazánk iparilag elmaradott ország volt. Az ország szocialista iparosítását 1950-ben a népgazdaság tervszerű fejlesztésének politikai célkitűzései jutottak kifejezésre; a terv az ország múltból örökölt elmaradottságának mielőbbi felszámolását és átfogó gazdasági fejlődését elősegíteni hivatott, gyors ütemű iparosítását írta elő.

A szocializmus első évtizedeiben a hangsúly a nehézipar fejlesztésére helyeződött, különösen a hazai nyersanyagok kitermelésével és feldolgozásával összefüggő ágazatok (bányászat, kohászat) kerültek előtérbe. (KOCSIS - SCWEITZER, 2011)

A „szocialista rendszer” gazdaságpolitikájának középpontjában a feszített ütemű gazdaságfejlesztés, ezen belül az iparosítás (elsősorban az alapanyag-termelés, az energia-, a nehéz- és hadiipar) állt. A „tűzzel-vassal” keresztülvitt iparosítás eredményeként az I. ötéves terv

éveiben (1951-1955) 130%-kal nőtt az ipari termelés, gyors foglalkoztatási átrendeződés indult meg. A kommunális beruházások köre a városokra jutott, ez időszak alatt igen ok városi funkciójú intézményt telepítettek a városokba, nagyközségekbe. (KOC SIS - SCWEITZER, 2011)

Magyarországon a szocialista társadalmi rend építésének elsőrendű feladatává vált a tervgazdálkodáson alapuló termelőerők területi elhelyezkedési aránytalanságának tudatos felszámolása. Új ipari létesítmények jöttek létre, új nagy teljesítményű szén-, olajhőerőművek létrehozására került sor, és megkezdődött a földgázkészlet hasznosítása. *1968-ra az ipari termelés több mint ötszörösére, a nemzeti jövedelem pedig több mint háromszorosára nőtt a II. világháború előtti időszakhoz képest.* Átalakult a népesség foglalkoztatási struktúrája, növekedett az ipari munkások száma, felszámolásra került az ország termelőerőinek elmaradottsága. A szocialista iparosítás 1947-től 1954-ig tartó időszakában megkezdődött az ország elhanyagolt vidékeinek iparosítási folyamata is. Az erőteljes iparosítás nagymértékben növelte az energiahordozók iránti mennyiségi igényeket is, amely a gyenge minőségű szén- és lignitbányák olykor nem ésszerű bővítését, illetve újabb feltárását jelentette (ilyen városnak tekinthető Oroszlány, Komló, Ajka és Várpalota), az új olajtartalékokra pedig Százhalombattán épült új erőmű és finomító. Kiemelt szerepet kapott Kazincbarcika és Dunaújváros is, melyek közül az utóbbi település esetében a vas- és acélkohászatra létesített erőmű, az építőanyag ipar és könnyűipar épült. A szocialista iparvárosok néhány területen jelentős eltérést mutatnak a hagyományos vagy egyéb iparvárosoktól. Erre mutatott rá Gemuska Pál történész, aki öt jellegzetes eltérést fogalmazott meg a szocialista iparvárosok tekintetében.

Az **első** és talán legfontosabb ismerv – melyet Szelényi Iván elképzelései indukáltak -, hogy a szocialista városok a politika és a gazdaságpolitika által kiemelt települések, s így a redisztribúciós rendszer kedvezményezettjei. Ez a szerep egyfelől a városi jogállás kérdéskörében, másfelől a középtávú gazdasági tervek, illetve a terület- és településfejlesztési programok által garantált forrásokban, lehetőségekben érhető tetten.

A **második** jellegzetesség, hogy a szocialista városok létesítésének elsődleges célja az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése volt (GERMUSKA, 2002a). Ez legtöbbször egy ipari ágazat nagy vállalatainak alapítását foglalta magába, melyek a helyi munkavállalók számára épültek és biztosították megélhetésüket.

A **harmadik** fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban az iparban foglalkoztatottak mindvégig túlsúlyban voltak, megközelítőleg 60% körüli arányban (GERMUSKA, 2002a). A települések között csak ott történt jelentős változás, ahol az iparosítás minden történeti előzmény nélkül zajlott le. A dolgozatban vizsgált és ismertetett település esetében a foglalkoztatási

szerkezet egyértelműen az ipar felé orientálódott, ennek megfelelően a lakosság 73,5%-a (1972) jelent meg ipari munkavállalóként. Az ipari tevékenység azonban nem elegendő a városi várossá válásában. E tevékenységrendszer mellett döntő szerepe van a tercier szektornak. Tímár Lajos (GERMUSKA, 2002a) elképzelései szerint a tagolt városi társadalomhoz egyfelől, a diverzifikált funkciókhoz foglalkoztatási sokszínűség szükséges, másfelől a szolgáltató ágazatokban foglalkoztatottak segítik a városi funkciók kialakítását. Szerinte a szocialista városok „kvázi” városok, mivel éppen az a réteg hiányzik a helyi társadalmukból, amelyek éppen a legfőbb alakítói és meghatározói a helyi társadalomnak.

A **negyedik** fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban teljesen hiányoznak vagy igen jelentéktelenek a városi tradíciók (BELUSZKY, 1999). A szocialista városok hagyomány nélküliek, egyrészt hiányzik a hagyományos polgárság és a társadalmi tagoltság, másrészt az infrastruktúra és az intézményi háttér. A polgári értékrend kialakítására újváros jellegéből adódóan sem kerülhetett sor. A különböző területekről érkező különböző foglalkozással rendelkező lakosságot foglalt magába, – elsősorban mezőgazdasági típusú tartalommal –mely egészen más hagyományt épített be a saját és lokális értékrendekbe.

Az új lakótelepek pedig nem minden esetben voltak alkalmasak arra, hogy a régi kapcsolati formákat megtarthatóvá, működtethetővé tegyék, vagy akár újabb, szoros társadalmi kapcsolatok kiépítését, a társadalmi integráció kialakítását. Ehhez társítható a városközpontok kialakításának hiányossága, a városrészek egymástól való függetlensége.

Az **ötödik** jellegzetesség, amely a szocialista iparvárosokat jellemezte igen hosszú időn keresztül, az a népességszám növekedése. A magyarországi szocialista városok népessége 1949-1990 között átlagosan hatszorosára, növekedett, a vidéki városoké pedig 1,4-szeresére (GERMUSKA, 2003a).

A szocialista iparvárosok általános jellemzőinek összefoglalása és tudatosítása azonban továbbra sem adta meg arra a kérdésre a választ, vajon mitől lettek városok a szocialista iparvárosok. Ahogy ez a hazai területfejlesztéssel összefüggő fejezetben olvasható, a szocializmus idején a város fejlődése és a települési rang megszerzése az Elnöki Tanács javaslatára történhetett meg. A városi rang viszont megkülönböztetést, kiemelt finanszírozást jelentett. Ez egyértelműen a városi és városodási folyamatokra volt kedvező hatással, a különböző településen belüli területegységek létrejöttére.

Mindez az 1980-as évekre – köszönhetően a területfejlesztési koncepcióknak, valamint az átalakuló gazdasági helyzetnek – némileg átformálódott, megjelentek a jövedelmi alapú területi elhatárolódások, a státusoknak megfelelő életterek.

Tanulmány rövid kitekintés kívánt lenni az európai iparvárosok és magyarországi szocialista iparvárosok fejlődési vonaláról. A téma érdekességét és egyben aktualitását adta az a tény, hogy manapság a városok igen aktív változásoknak vannak kitéve, amelyben a múlt akár domináns tényezője lehet a városi kép, a területfejlesztés és a területi változások körének. A másik fontos elem, hogy az európai és a hazai modellek között igen jelentős eltérés mutatkozott városfejlődési szinten. Ez egyrészt a településpolitikára, az országok berendezkedésének volt köszönhető, másrészt ebből adódóan a nyugati és keleti fejlődésmóddal alapján történő fejlesztéseknek. Mindez azt is jelenti, az országok között a mai napig eltérések mutatkoznak, annak ellenére, hogy a különböző fejlesztések egységesülni látszanak a városok építésében. Összefoglalásom tehát a modellek ismertetését, az eltéréseket és a jellemzőket vonultatta fel, mindvégig azzal a kérdéssel, vajon miként és mennyire életképes ma a városfejlődésnek egy-egy erőltetett vagy spontán, illetve a javasolt kialakuló formája.

Felhasznált irodalom

- ALEKSANDROWICZ, DARIUS (1999): *The socialist city and its transformation*. Discussion Papers, No. 10/99. Frankfurt Institute for Transformation Studies, Frankfurt, 16 p
- BARTA GYÖRGYI (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000*. Dialóg Capus Kiadó, Budapest-Pécs, 272 p.
- BARTA GYÖRGYI (2010): *A szocialista városfogalom kétféle értelmezése*. URBS Magyar Városhistória Évkönyv V. Nemzeti Kulturális Alap, Budapest, pp. 11-34.
- BELUSZKY PÁL (1999, 2003): *Magyarország településföldrajza*. Általános rész. Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 568 p.
- ENYEDI GYÖRGY (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 176 p.
- ENYEDI GYÖRGY (2011): *A városhistória szakaszai – újragondolva*. Tér és Társadalom, 25. évf. 1. sz.
- GERMUSKA PÁL (2002a): *Ipari város, új város, szocialista város*.
<http://epa.oszk.hu/00400/00414/00008/pdf/11germuska.pdf> (Letöltés: 2013. november 15.)
- GERMUSKA PÁL (2002b): *A szocialista városok létrehozása. Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között*.
http://www.terport.hu/webfm_send/523 (Letöltés: 2013. november 13.)
- GERMUSKA PÁL (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet Közalapítvány, Budapest, 235 p.

HAMILTON, IAN – ANDREWS, KALIOPA DIMITROVSKA – PICHLER-MILANOVIC, NATASA (2005): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*. United Nations University Press, New York, 519 p.
http://books.google.hu/books?id=VE6wAAAAIAAJ&dq=socialism%20Burban%20development&source=gbs_book_other_versions (Letöltés: 2013. november 23.)

KOCSIS KÁROLY – SCHWEITZER FERENC (2011): *Magyarország térképekben*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, 126-177 p.

KOVÁCS ZOLTÁN: *A szocialista korszak városfejlődésének jellemzői Magyarországon s Kelet-Közép Európában*. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk) (2008): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára & Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 303-325.

KÖSZEGFALVY GYÖRGY (1978): *A korszerű ipartelepítés alapjai*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 213 p.

PERÉNYI IMRE (1978): *Városépítéstan: a városépítés története és elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest, 625 p.

RADOS JENŐ (1975): *Magyar építészettörténet*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 518 p.

SYKORA, LUDEK 2000: *The geography of post-communist cities: research agenda for 2000+*. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae. Geographica, Supplementum No. 2/II., pp. 269–278.

TÉRPORT FOGALOMTÁR.

<http://www.terport.hu/fogalomtar?ffogalom=telep%C3%BCI%C3%A9s&fogkat=All&abc=All>

(Letöltés: 2014. február 12.)

UZZOLI ANNAMÁRIA – BAJI PÉTER (2013): *Mai nyugat-európai új városok*. 53-82 p. In: Szirmai V (szerk.) *Csinált városok a XXI. század elején: Egy „új” városfejlődési út ígérete*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 287 p.

WECLAWOWICZ, GRZEGORZ (1998): *Social Polarisation in Postsocialist Cities: Budapest, Prague and Warsaw*. In: Enyedi, György (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 55-66.